

جلوه‌های قرآنی و معنوی در شعر حسان بن ثابت انصاری و تزئینات معماری قرون اولیه اسلامی

چکیده

با ظهور دین مبین اسلام، آیات قرآن کریم و احادیث نبوی (ص) به‌عنوان دو زیرمتن معتبر، منبع الهام بسیاری از شعرای مسلمان دوره صدر اسلام و ادوار بعدی به‌شمار آمده است؛ از میان انبوه شعرای عرب صدر اسلام حسان بن ثابت انصاری که از شاعران نامدار آن دوره بوده و لقب شاعر النبّی به خود گرفته است. پژوهش حاضر به شیوه توصیفی - تحلیلی و بر بنیاد روش کتابخانه‌ای و با هدف بررسی تأثیر آیات قرآنی و احادیث نبوی بر ذهن و زبان این شاعر انجام می‌گیرد. زبان و به‌ویژه شعر عرب پیش از اسلام اغلب به منظور القای مقاصد محسوس و محدود متعلق به زندگی روزمره و رویدادها و سرگذشت‌های قبیلگی قبایل عرب به‌کار گرفته می‌شد؛ نتایج حاکی است: ظهور اسلام، نزول قرآن و بیان احادیث موجب شد که زبان قریش در میان تمام قبایل عرب و حتی غیر عرب انتشار یافته و حوزه مفهوم واژگان گسترش پیدا کرده و سطح مفاهیم از محسوسات به معقولات و از معاش به معاد ارتقا یابد. همچنین ذهن و زبان شعرا و ادبا با تأسی از آیات و احادیث به سرحد کمال فصاحت و بلاغت سوق داده شد و مضامین عالی الهی، انسانی و فلسفی به‌وجود آمد. تا جایی که شعر از توصیف صرف به سوی تاریخ مکتوب گام نهاد و شعر به نوعی وسیله ثبت و بیان وقایع، تبلیغ آیین دینی، تحولات اجتماعی انسان و اسلامی گردید. چنانکه شعر حسان یکی از نمادهای تبیین تاریخ صدر اسلام و مبلغ باورهای اسلامی گردید. به تبع رواج فرهنگ قرآنی، در معماری اسلامی و تزئینات معماری اسلامی در قرون اولیه هجری، آیات قرآنی و احادیث نبوی از جایگاه والایی برخوردار بود.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی تأثیر آیات قرآنی و احادیث نبوی بر ذهن و اشعار حسان بن ثابت انصاری.
۲. بررسی تأثیر آیات قرآنی بر تزئینات معماری در قرون اولیه اسلامی.

سؤالات پژوهش:

۱. آیات قرآنی و احادیث نبوی بر ذهن و اشعار حسان بن ثابت انصاری چه تأثیراتی داشته است؟
  ۲. تأثیر آیات قرآنی بر تزئینات معماری در قرون اولیه اسلامی چگونه بود؟
- کلیدواژه‌ها:** آیات قرآن، احادیث نبوی، شعر، حسان بن ثابت انصاری.

مقدمه

بی‌تردید نزول کلام وحی و احادیث نبوی تأثیر شگرفی در هنر، اندیشه ادبی و فلسفه کلامی گویندگان و سرایندگان ادوار مختلف به‌ویژه دوره صدر اسلام نهاده است. شعرا، خطبا و سخنوران دوره‌های مختلف اسلامی با تاسی از آیات قرآن و احادیث نبوی که به‌نوعی اندیشه و فلسفه فکری آنان را بارور می‌ساخت، بر غنا و ظرافت لفظی و معنوی کلام خود افزوده و با بهره‌گیری از مفاهیم و نکات بلند و استوار مکتب وحی آثار فکری‌شان را به اوج کمال رسانده‌اند (نک: ضیف، ۱۹۶۳: ۲/ ۳۰ - ۳۴؛ فاخوری، ۱۳۸۸: ۱۶۳ - ۱۶۵). بنابراین در این نوشتار به بررسی تأثیر آیات قرآنی و احادیث نبوی بر اندیشه و شعر یکی از نامداران شعر صدر اسلام یعنی حسان بن ثابت الانصاری می‌پردازیم تا معلوم گردد که کلام وحی و احادیث نبوی چه تا میزان در کمال فکری و غنای شعری وی اثر نهاده است؟ و این شاعر فحل عرب با همه فصاحت و بلاغتی که در سخن‌سرایی داشته، چه بهره‌های فکری و بیانی از این دو سرچشمه زلال و جوشان برده است؟

حسان بن ثابت بن مُنذر (وفات حدود ۵۴ هـ / ۶۷۲م) در یثرب به دنیا آمد، اسلام را درک کرد و آنگاه که پیامبر و یارانش به یثرب آمدند، آن هنگام شصت‌ساله بود که مسلمان شد. کنیه مشهور حسان «أبو الولید» است. او را ابوالمضرب، ابوالحسام، ابوعبدالرحمن و ابن فریعه نیز گفته‌اند. حسان چندان به مدح اسلام و مسلمین و هجو دشمنان پیامبر و دین خدا پرداخت که «شاعر انبی» لقب یافت. وی از بزرگ‌ترین شاعران عرب قبل از ظهور اسلام و در آغاز دوره اسلامی است و او را جزو صحابه رسول الله (ص) به‌شمار آورده‌اند. حسان اشعار برجسته‌ای در دفاع از پیامبر (ص) و هجو دشمنان اسلام دارد؛ و او را برترین شاعر در میان شهرنشینان عرب دانسته‌اند. اشاره به حوادث تاریخی، دفاع از پیامبر (ص)، استفاده از صنایع بدیع و حجم زیاد اشعار، از وجوه اهمیت اشعار اوست (ضیف، ۱۹۶۳: ۲/ ۷۷؛ فاخوری، ۱۳۸۸: ۱۷۷). گفتنی است حسان بیان توانمندی داشت و مورد احترام و مایه آرامش پیامبر اسلام (ص) بود و آن حضرت او را تأیید می‌کرده و می‌فرمود: «حسان از عنایت فرشته وحی برخوردار است» (الجمعی، ۱۹۵۲: ۱۸۱؛ الدینوری، ۱۹۶۶: ۱/ ۳۰۵).

هنر اسلامی به‌خصوص معماری اسلامی از آغاز تاکنون تحت‌تأثیر آموزه‌های دینی قرار داشته است. بررسی این تأثیر در قرون اولیه هجری با توجه به فاصله زمانی اندک از آغاز دوره اسلامی و رواج فرهنگ اسلامی حائز اهمیت است.

درباره برخورداری فکری و ادبی حسان از قرآن و حدیث نبوی و مضاین قرآنی در تزئینات معماری در قرون اولیه تاکنون پژوهشی انجام نگرفته است و آنچه که در ادامه ملاحظه خواهیم کرد، صرفاً به ارتباط لفظی و معنایی شعر حسان با آیات قرآنی است و ذکری از تأثیر احادیث بر شعر حسان نیامده است. از تحقیقات معدودی که در این زمینه صورت گرفته می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد: یوسف حسین بگار، (۱۳۵۱ش) در مقاله‌ای با عنوان «اثر القرآن فی شعر حسان بن ثابت»، حجت رسولی و ... (۱۳۹۱ش) در مقاله‌ای با عنوان «تناسل قرآنی در شعر حسان بن ثابت انصاری»، سعید مجید (۱۳۹۳ش) در مقاله‌ای با عنوان «تجلی قرآن در شعر حسان» به بررسی بینامتنیت قرآنی در شعر حسان بن ثابت انصاری؛ محمود صبوری و ... (۱۳۹۸ش) در مقاله «تأثیر قرآن بر اشعار حسان بن ثابت» به تأثیر آیات قرآن در اشعار حسان بن ثابت پرداخته‌اند. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای به رشته تحریر درآمده است.

نتیجه‌گیری

درباره زهد و تقوای نبی مکرم اسلام همین بس که خداوند خطاب به آن حضرت می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لَأُزَاجِكَ إِن كُنْتُمْ تُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا فَتَعَالَيْنَ امْتَعِنَّا وَاسْرَحْنَا سِرَاحًا جَمِيلًا وَإِن كُنْتُمْ تُرِيدُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالدَّارَ الْآخِرَةَ فَإِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ لِلْمُحْسِنَاتِ مِنكُنَّ أَجْرًا عَظِيمًا﴾. (قرآن، احزاب، ۲۸ - ۲۹). ای پیامبر! به همسرانت بگو: «اگر شما زندگی دنیا و زرق و برق آن را می‌خواهید بیایید با هدیه‌ای شما را بهره‌مند سازم و شما را به طرز نیکویی رها سازم! و اگر شما خدا و پیامبرش و سرای آخرت را می‌خواهید، خداوند برای نیکوکاران شما پاداش عظیمی آماده ساخته است.» مراد از «تُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا» سعه و آسایش در زندگی و برخورداری از امکانات مالی بیشتر است و مقصود از «... تُرِيدُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ» صبر بر سختی زندگی و کمبودهای آن است؛ بنابراین می‌توان از آیه، زندگی ساده و زاهدانه پیامبر (ص) را فهمید. همچنین به گواهی تاریخ و روایات، پیامبر اسلام (ص) سرآمد بخشنندگان روزگار خویش بود. حسان در این ابیات از همان احادیث و روایات الهام گرفته است. ابوسعید خدری می‌گوید: «كَانَ رَسُولُ اللَّهِ عَيْنًا، لَا يُسْتَلُّ شَيْئًا إِلَّا أُعْطَاهُ». رسول خدا (ص) بسیار باحیا بود؛ هیچ‌گاه از او چیزی نخواستند، مگر آنکه پاسخ مثبت داد. و اگر زمانی چیزی نزد ایشان نبود، قول می‌داد که به زودی آن حاجت را برآورده سازد. علی (ع) می‌فرماید: «كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ أَجْوَدَ النَّاسِ كَفًّا وَأَكْرَمَهُمْ عَشْرَةَ مَنْ خَالَطَهُ فَعَرَفَهُ أَحَبَّ». (طبرسی، ۱۳۷۰: ۱/۱۷). «رسول خدا (ص) بخشنده‌ترین مردم، و در رفت و آمد و همراهی کریم‌ترین مردم بود؛ به‌گونه‌ای که هر کس با او رفت و آمد می‌کرد و او را می‌شناخت، محبتش در قلبش می‌افتاد.»

مُسْتَعَصِمِينَ بِحَبْلِ غَيْرِ مُنْجِدٍ مُسْتَحَكِّمٌ مِنْ حِبَالِ اللَّهِ مَمْدُودٍ

(حسان، ۱۴۲۷: ۵۵)

مفهوم بیت: به ریسمانی محکم و استوار چنگ زده‌اند؛ ریسمانی بلند و کشیده از ریسمان‌های خداوند. حسان در این بیت، از آیه شریفه‌ای تأثر پذیرفته که می‌فرماید: ﴿وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا...﴾. (قرآن: آل عمران، ۱۰۳) و همگی به ریسمان خدا چنگ زنید و پراکنده نشوید!

لِيَهِنَ أَبَاكَرٍ سَعَادَةٌ جَدِّهِ بِصُحْبَةِ مَنْ يُسْعِدِ اللَّهُ يُسْعِدَ

(همان: ۵۹)

حسان از این حدیث نبوی الهام گرفته که: پیامبر (ص) می‌فرماید «مَنْ جَالَسَنِي فِي الدُّنْيَا أَجْلَسْتُهُ مَعِيَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ». (محدث نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۷، ص ۳۰۰، ح ۲۱۴۰۶).

رَبَاهُ وَلِيدًا فَاسْتَتَمَّ تَمَامَهُ عَلَى أَكْرَمِ الْخَيْرَاتِ رَبِّ مُمَجَّدٌ

(همان، ۶۴)

مصدق سخن حسان حدیث نبوی است که می‌فرماید: «أَدَبَنِي رَبِّي فَأَحْسَنَ تَأْدِيبِي» (مجلسی، ۱۳۶۳: ۲/۳۷۲).

أَوْ مِنْ بَنِي زُهْرَةَ الْأَخْيَارِ قَدْ عَلِمُوا أَوْ مِنْ بَنِي جُمَحِ الْبَيْضِ الْمَنَاجِدِ

(حسان، ۱۴۲۷: ۸۳)

از رسول اکرم (ص) روایت شده است که فرمود: «خُلِقَتْ مِنْ خَيْرِ حَيِّينِ مِنْ هَاشِمٍ وَ زَهْرَةَ» (ابن شهرآشوب، ۱۳۷۹ / ۱ / ۱۳۴).

در تزئینات معماری مساجد در قرون اولیه اسلامی نیز شاهد آغاز کاربست آیات قرآنی و مضامین دینی هستیم و این روند در قرون بعد افزایش چشمگیری یافت.

فهرست منابع و مآخذ:

قرآن کریم، شرح.

ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین. (۱۴۰۳ق). عوالی الثالی، شرح شهاب الدین مرعشی، تحقیق مجتبی عراقی، قم: مؤسسه شیخ الشهداء.

ابن الحجاج النیسابوری، مسلم. (۱۳۷۴ق). صحیح مسلم. قاهره: داراحیاء الکتب العربیه.

ابن سلامه قضاعی، محمد. (۱۳۶۱). شرح فارسی شهاب الأخبار. تصحیح و تعلیق سید جلال الدین محدث، تهران: علمی و فرهنگی.

ابن شهرآشوب، ابوجعفر محمد بن علی. (۱۳۷۹ق). المناقب مناقب آل ابی طالب. قم: بی نا.

ابن منظور، ابوالفضل جمال الدین محمد. (۱۴۱۲ق). لسان العرب. بیروت: داراحیاء التراث العربی.

الأنصاری، حسّان ابن ثابت. (۱۳۴۷ق). شرح دیوان حسّان بن ثابت الانصاری، عبدالرحمن البرقوقی، مصر: مطبعة الرّحمانیه.

الأنصاری، حسّان ابن ثابت. (۱۴۲۷ق). دیوان. تحقیق عبدالله سنده، بیروت: دارالمعرفه.

الدینوری، ابن قتیبه. (۱۹۶۶م). الشعر و الشعراء، احمد محمد شاکر، قاهره: بی نا.

جمّحی، ابن سلام. (۱۹۵۲م). طبقات فحول الشعراء، محمود محمد شاکر. قاهره: بی نا.

حسین بکار، یوسف. (۱۳۵۱). «أثر القرآن فی شعر حسّان بن ثابت». مجلّه مطالعات اسلامی، ش ۴، ۲۶۷-۲۶۲. رسولی، حجّت و همکاران. (۱۳۹۱). «تناصر قرآنی در شعر حسّان بن ثابت انصاری». پژوهش نامه نقد ادب عربی، ش ۵، ۲۷-۴۴.

سعید مجید. (۱۳۹۳). «تجلی قرآن در شعر حسّان». همایش ملی بینامتنیت.

سبحانی، توفیق. (۱۳۶۸). تأثر حافظ از سعدی و عراقی، تهران: پیک ترجمه و نشر.

صبوری، محمود و همکاران. (۱۳۹۸). «تأثیر قرآن بر اشعار حسّان بن ثابت». نشریه مطالعات قرآنی، ش ۴۰، ۴۶۵-۴۴۹. ضیف، شوقی. (۱۹۶۳م). تاریخ الأدب العربی، قاهره: دارالمعارف.

طبرسی، حسن بن فضل. (۱۳۷۰). مکارم الاخلاق. قم: انتشارات الشریف الرضی.

عبدالباقی، محمدفؤاد. (۱۴۲۰ق). المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.

علم الهدی، سید مرتضی. (۱۳۹۷). آمالی. ترجمه حسین صابری، چ ۲، مشهد: بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی.

الفاخوری، حنا. (۱۳۸۸). تاریخ ادبیات زبان عربی. ترجمه عبدالمحمد آیتی، چ ۸، تهران: نشر طوس.

كُليني، محمد بن يعقوب. (١٣٨٧). الكافي. به اهتمام محمد حسين درايّتي، قم: دار الحديث.
مجلسي، محمد باقر. (١٣٦٣). بحار الانوار. ترجمة سيد ابوالحسن موسى همداني، تهران: انتشارات مسجد وليعصر.
محدث نوري، ميرزا حسين بن محمد تقى. (١٤٠٨ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: آل البيت لإحياء التّراث.